
प्रकरण पत्तिले

समस्येची मांडणी =====

- शेतमजूर
- शेतमजूर कुटूंब
- शेतमजुराचे प्रकार
- समस्येची मांडणी/संशोधन पध्दतीची सारेण
- संशोधन आराखडा
- उद्दिष्टे
- अडचणी
- मर्यादा

.....

प्रकरण पहिले

समस्येची मांडणी

भारताच्या सध्याच्या लोकसंख्येच्या सुमारे^१ ३३.३४ टक्के लोकसंख्या "मुख्य शेतमजूर" आहे. (मुख्य शेतमजूर म्हणजे वर्षाच्या ३६० दिवसांपैकी) एकूण १८० दिवसापेक्षा जास्त दिवस शेतीत कामावर असणा-यांना मुख्य शेतमजूर म्हणतात.) त्यापैकी २६.६७ टक्के लोकसंख्या पुरूष शेतमजुरांची व ६.७६ टक्के स्त्री मुख्य शेतमजुरांची आहे. म्हणजेच एकूण ४५ द.ल. स्त्रिया मुख्य शेतमजूर आहेत. एकूण स्त्री लोकसंख्येचा विचार करता, सुमारे १४ टक्के स्त्री मजूर उत्पादक शेतकरी व ४६.२ टक्के स्त्री मजूर शेतमजूर म्हणून आहेत. ४३.७ टक्के पुरूष मुख्य मजूर हे उत्पादक आहेत आणि फक्त १९.६ टक्के पुरूष कामगार हे शेतमजूर म्हणून काम करतात. याचे मुख्य कारण म्हणजे शेत-जमिनीची मालकी ही पुरूषांच्या नावे असल्यामुळे उत्पादक शेतक-यांची संख्या वाढली. तथापि स्त्री शेतमजुरांच्या संख्येत मात्रा स्वातंत्र्योत्तर काळात वाढ होत गेली.

औद्योगिक क्षेत्राच्या विस्तारामुळे पुरूषांसाठीच्या रोजगारसंधीचा विस्तार झाला. पण स्त्रियांना मात्र त्या रोजगारसंधीचा फायदा उठविता आला नाही, कारण स्त्रियांवर अनेक सामाजिक आणि आर्थिक बंधने असल्यामुळे त्यांच्यावर होतीक्षेत्राची जबाबदारी पडली. पुरूषांच्या तुलनेने आणि उद्योगक्षेत्राच्या तुलनेने स्त्रियांना अत्यंत कमी मोबदला मिळत गेला. भारतात स्त्री शेतमजुरांच्या समस्येला म्हणावे तितके महत्त्व दिले गेले नाही. शेती क्षेत्रात काम करणा-या स्त्रियांच्यावर लिंगमी बेकारीची कु-हाड कोसळते. त्याव्यमाणे त्यांना वेतनही पुरूषांच्या मानाने कमी आहे. बेकारी, कमी वेतनदरावर अधिक काम अशा जाळ्यात शेतमजूर स्त्रिया सापडल्या आहेत. शेतमजूर स्त्रियांना आर्थिक समस्यांबरोबरच सामाजिक समस्यांना देखिल तोंड धावे लागते. या सर्व समस्याकडे सर्वांकडून डोळेझाक होत आहे. म्हणून

प्रस्तुत लघुशाोधप्रबंधामध्ये मर्यादित प्रमाणात ऋणी शेतमजुरांचा आर्थिक सामाजिक अभ्यास करण्याच्या हेतूने शाोधकार्य हाती घेऊन निष्कर्ष मांडलेले आहेत.

शेतमजूर व शेतमजूर कुटुंबाची व्याख्या:

भारत सरकारच्या नियोजन मंडळाच्या कार्यक्रम मूल्यमापन समितीच्या मते (१९६८) ज्याला स्वतःच्या मालकीची जमीन नाही व जो शेतमजुरीपासून मिळणा-या उत्पन्नावर अवलंबून असतो, त्यास भूमीहीन शेतमजूर म्हणतात.

पहिल्या शेतमजूर चौकशीने (१९५०-५१)^२ शेतकामातील श्रम दिवसांच्या संदर्भात शेतमजुरांची व्याख्या दिली. त्याप्रमाणे पीक उत्पादनाच्या प्रक्रियेत मजुरीसाठी काम करणा-यांना शेतमजूर म्हटले जाईल. तसेच आर्थिक वार्धात केलेल्या श्रमदिवसापैकी ५० टक्के किंवा अधिक श्रमदिवस काम करून मजुरी मिळविण्यासाठी शेती परिचालनात रोजंदारीवर घेण्यात येणा-या मजुरांचाही समावेश केला आहे.

द्वितीय अखिल भारतीय शेतमजूर चौकशीने आधीच्या व्याख्येत सुधारणा केली.^३ त्यांनी या संज्ञेत फक्त पीक उत्पादनात गुंतलेल्या मजुरांचाच समावेश न करता इतर म्हणजे दुग्धाव्यवसाय, फळबागा, पशुसंवर्धन, मधुमदिकापालन, कुक्कुटपालन इत्यादी शेतकी परिचालनात घेण्यात येणा-या मजुरांचाही समावेश केला आहे.

महाराष्ट्र सरकारने शेतमजुरांची अधिक सुयोग्य व्याख्या वापरलेली दिसते. ती अशी - "जो शेतमजूर १) जमिनीची मशागत व कसणूक अशा प्रकारची २) दुग्धाव्यवसाय, ३) फळबागांची निगा, उत्पादन, विकास, ४) पशुपालन, मधुमदिका, कुक्कुटपालन, ५) शेती परिचालनात प्रसंगानुरूप उद्भ्रंजणारी इतर कामे करून त्याचा मोबदला रोख पैसा व वस्तू या स्वरूपात मिळवितो त्यास शेतमजूर असे म्हणावे.

वरील चर्चेच्या आधारे आपणास शेतमजूर या संज्ञेची व्याख्या करता येईल. "जे लोक शेती व बिगर शेती व्यक्तायातून किंवा स्वतःच्या जमिनीच्या कसणुकीतून मिळणा-या एकूण उत्पन्नापैकी ५० टक्केहून अधिक उत्पन्न शेती-तील रोजंदारी करून मिळवितात, अशा व्यक्तींना कृषिमजूर अथवा शेतमजूर म्हणावचे."

शेतमजूर कुटुंबः

शेतमजूर कुटुंबाची व्याख्या द्वितीय अखिल भारतीय पाहणी व महाराष्ट्र राज्य यांनी निश्चित केलेल्या व्याख्येप्रमाणेच केली आहे. ती अशी -

उत्पन्न अथवा प्राप्ती ही कसोटी -"शेतमजूर" व "शेतमजूर कुटुंब" या संज्ञांची व्याप्ती आर्थिकदृष्ट्या ठरविण्यासाठी वा मर्यादित स्वरूपासाठी अधिक योग्य व निश्चित ठरेल. उदाहरणार्थ एखाद्या कुटुंबातील व्यक्ती शेती व्यवसायातील रोजगारीपासून ५० टक्क्यापेक्षा जास्त उत्पन्न मिळविते. ती शेतमजूर ठरेल. तसेच कुटुंबाच्या सभासदांची ५० टक्केपेक्षा जास्त प्राप्ती शेतमजुरीतून मिळत असेल तरच त्यास शेतमजूर कुटुंब म्हणावयाचे अन्यथा नाही.

शेतमजुरांचे प्रकारः

कायम शेतमजूरः

एकाच जमीन मालकाकडे कायम किंवा वार्षिक बोलीवर काम करणारे श्रमिक या प्रकारात येतात. यांना मिळणारा रोजगार कायमचा व नियमित असतो. यापैकी बहुतेक शेतमजूर वेठबिगार या स्तरात मोडतात. श्री. वैक्या यांनी आंध्रप्रदेशातील काही जिल्ह्यात केलेल्या पाहणीवरून असे आढळून आले आहे की, कायम रोजगार पुरविणारी व स्थिर उत्पन्न देणारी ही रोजगारी

सोडून अनेक शेतमजूर दैनिक रोजगारी स्वीकारतात.

दैनिक शेतमजूर:

कोणाच्याही शेतावर कामाच्या उपलब्धातेप्रमाणे काम करणारे व रोजगार मिळविणारे श्रमिक म्हणजे दैनिक शेतमजूर होत. त्यांची मजुरी दैनिक अथवा साप्ताहिक पध्दतीने दिली जाते. अशा शेतमजुरांची तीन विभागात विभागणी केली आहे.

अ) अल्पभूधारक शेतमजूर:

अशा शेतकऱ्यांची स्वतःची थोडी जमीन असते. पण निर्वाहाच्या दृष्टीने ती अपुरी असल्यामुळे शेतकरी स्वतः व त्याच्या कुटुंबातील व्यक्ती शेतावर काम करतात.

ब) खंडकरी शेतमजूर:

काही शेतकरी जमीन मालकाकडून हाडाने कसण्यासाठी घेतात. पण निर्वाहासाठी या जमिनीपासून येणारे उत्पन्न अपुरे असल्यामुळे स्वतः व कुटुंबातील व्यक्ती दुसऱ्याच्या शेतावर खंडाने काम करतात. मजुरीपासून मिळणारे उत्पन्नच त्यांच्या निर्वाहाचे प्रमुख साधन असते.

क) भूहीन शेतमजूर:

स्वतःची मूळीच जमीन नसणाऱ्या व्यक्ती दुसऱ्याच्या शेतावर कामाच्या उपलब्धातेप्रमाणे रोजगार मिळवित असतात. या शेतमजुरांचे मिळणारी मजुरी हे निर्वाहाचे एकमेव साधन असते. बऱ्याच वेळा काम उपलब्ध नसल्यामुळे व विंगार हंगामात या व्यक्तींना रोजगार मिळत नाही. त्यामुळे शेतमजुरांच्या या तीन प्रकारात भूहीन शेतमजुरांची आर्थिक स्थिती हलाखीची असते.

संशोधन आराखडा:

स्त्री शेतमजुरांचा अभ्यास करण्याच्या उद्देशाने मिरज तालुक्यातील म्हैसाळ गावची निवड केली आहे. कारण हे गाव संशोधकांचे जन्मगाव असल्यामुळे संशोधकांना माहिती गोळा करण्याच्या दृष्टीने सोयीचे असल्याने त्याची निवड केली. तसेच गावामध्ये सधन शेतकरीकां आहे तसा शेतमजुरांचाही मोठा वर्ग आहे. द्राक्षा बागायत, पानमळे, शेतीची इतर कामे इ. मध्ये मोठ्या प्रमाणात स्त्री शेतमजुर काम करताना दिसतात.

अभ्यासासाठी नमुना सर्वेक्षण पध्दतीचा स्वीकार केला आहे. ^६ अभ्यासासाठी स्त्री शेतमजुरांची निवड करताना १९८१ च्या जनगणना अहवालाचा आधार घेतला. त्यानुसार गावात स्त्री शेतमजुरांची संख्या ७४६ होती. त्यापैकी १४ टक्के म्हणजे १०५ शेतमजुरांची निवड केली. ही संख्या ठरल्यानंतर "प्रथम आली प्रथम मुलाखात घेऊ" या तत्वानुसार स्त्री शेतमजुरांची निवड केली. नमुना निवडीचा हा स्वयंसिद्ध प्रकार आहे.

अभ्यासासाठी स्त्री शेतमजुरांची आवश्यक ती माहिती मिळविण्यासाठी सुरुवातीला प्रश्नाकली तयार केली. प्रश्नाकली तयार करताना त्यात खालील उपघटकांचा समावेश केला.

- १) कौटुंबिक माहिती - कुटुंबातील सदस्यांची नावे, वय, शिक्षण, व्यवसाय इ. माहिती.
- २) वेतन कसे ठरते व वेतनावर प्रभाव टाकणारे घटक.
- ३) वार्षिक रोजगार दिवस व रोजगार मिळण्याची पध्दत.
- ४) शेतमजुर कुटुंबाचे वार्षिक उत्पन्न, झर्च, उपभोग, कर्ज, बचत, शेती पराधन इ. बाबत माहिती.
- ५) सामाजिक सांस्कृतिक घाटकाबाबत माहिती.
- ६) कुटुंबनियोजनविषयक माहिती.

उद्दिष्टे:

सांगली जिल्ह्यात आणि ब-याच ठिकाणी महाराष्ट्रात ग्रामीण भागात क्रांतीकारक बदल होताना दिसतात. जशाची लागवड, द्राक्षा वागायत पळबागा, फुलबागा, तसेच ज्वारी, भात इत्यादी पिकाच्या बाबतीत लागवड, बी-बीयाणे, मशागत पध्दती इ. मध्ये क्रांतीकारक सुधारणा घडताहेत असे दिसते. परंतु त्याचबरोबर शेतमजूर या तळाच्या मणसाच्या परिस्थितीत काही सुधारणा झाली नाही. तसेच त्यांच्या समस्याविषयी फारच थोडा अभ्यास झाला आहे. राष्ट्रीय पातळीवरील अभ्यासाबरोबरच प्रादेशिक व स्थानिक अभ्यासही तेवढेच महत्त्वाचे आहेत. यासाठी प्रस्तुत विषय निवडला. तसेच काही उद्दिष्टे होळ्यासमोर ठेवूनच अभ्यास केला आहे. ती उद्दिष्टे खालील प्रमाणे -

- १) स्त्री-शेतमजूरांचे कामाचे तास व कामाच्या वेळ यांचा अभ्यास करणे.
- २) स्त्री-शेतमजूराना किमान वेतनदर कायधानुसार वेतन मिळते का ते पहाणे.
- ३) स्त्री-शेतमजूराना कामाच्या ठिकाणी काही सोयी सक्कली उपलब्ध होतात का ते पहाणे.
- ४) स्त्री-शेतमजूरानाच्या कौटुंबिक जीवनाचा आढावा घेणे.
- ५) गावातील स्त्री व पुरुष शेतमजूरानांच्या वेतनात भिन्नता आहे की समानता आहे ते पहाणे.
- ६) सामाजिक व सांस्कृतिक कार्यक्रमात स्त्री शेतमजूर कितीत भाग घेतात ते पहाणे.
- ७) कुटुंबनियोजन कार्यक्रमाबाबत स्त्री शेतमजूर कितीत जागृत आहे ते पहाणे.

वरील उद्दिष्टांना अनुसरून तयार केलेल्या प्रश्नावलीच्या अधारे संशोधिकांकेने स्त्री शेतमजुरांच्या मुलाखाती घेतल्या. प्रश्नावली प्रबंधाच्या अखोरीस परिशिष्ट अ म्हणून दिली आहे. मुलाखाती प्रामुख्याने ऑक्टोबर/नोव्हेंबर या महिन्यामध्ये घेतल्या. बहुतांश शेतमजूर स्त्रिया अशिक्षित असल्यामुळे प्रत्येक मुलाखातीसाठी ४० ते ५० मिनिटे वेळ लागला.

मुलाखाती घेताना आलेल्या अडचणी:

शेतमजूर स्त्रियांच्या मुलाखाती घेताना अनेक अडचणी आल्या. त्या खालीलप्रमाणे -

- १) मुलाखातीसाठी कोणती वेळ निवडावयाची ही एक समस्या होती. कारण त्या स्त्रिया सकाळी लवकर घरातून बाहेर पडतात. तसेच काही स्त्रिया दोन वेळा (८ ते २ व २ ते ६) काम करित असल्याने सकाळी लवकर घरातून बाहेर पडतात. व उशिरा घरी येतात. तसेच काही स्त्रिया ज्या ठिकाणी कामाला जातात ते अंतर गावापासून जास्त असल्यामुळे देखील त्यांना घरी पायला संध्याकाळ होत असे. शिवाय घरी आल्यानंतरही घरची अनेक कामे करावी लागतात.
- २) मुलाखातीसाठी तयार केलेली प्रश्नावली: सर्वकृष्ण माहिती मिळविण्याच्या हेतूने तयार केलेली असल्याने प्रश्नावलीचा आकार मोठा झालेला आहे. त्यामुळे प्रश्नावलीतील सर्व प्रश्नांची उत्तरे देताना सुरवातीला काही स्त्रियांनी टाळाटाळ करण्याचा प्रयत्न केला. तसेच काही माहिती जाणीवपूर्वक लपविण्याचा प्रयत्न केला. मात्र माहिती फक्त अभ्यासासाठी गोळी केली जात आहे हे पटवून सांगितल्या नंतर मात्र योग्य प्रतिसाद मिळाला.

अभ्यासासाठी लागणारी प्राथमिक माहिती, आकडेवारी व इतर माहिती ही मुलाखाती व प्रश्नावली या स्वयंघात गोळा केली. तसेच काही

दुय्यम आकडेवारी व माहितीचीही मदत या अभ्यासासाठी घेण्यात आली. ती संबंधित माहिती वेगवेगळी कार्यालये उदा. पंचायत समिती, ग्रामप्रचायत, जिल्हा सांख्यिकी कार्यालय यांच्याकडून गोळा करण्यात आली. प्रश्नावलीच्या आधारे गोळा केलेल्या माहितीचे वेगवेगळे घटक विचारात घेऊन सांख्यिकीकरण केले.

सांख्यिकी विश्लेषणासाठी प्रमाण, शेंकडेवारी इ. पध्दतीचा वापर केला. संदर्भाहित्य शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर, अँग्रीकल्चर कॉलेज, कोल्हापूर, विलिंग्डन महाविद्यालय, सांगली, कस्तुरबा बालचंद कॉलेज, सांगली व इतर शैक्षणिक संस्थामधून मिळविले.

मर्यादा:

कोणत्याही स्तरावरचे संशोधन करीत असताना त्याच्या काही मर्यादा असतात. या अभ्यासाच्या प्रमुख मर्यादा खालीलप्रमाणे -

१) स्त्री शेतमजूर आपल्या समस्या उघडपणे सांगू शकत नाहीत. त्यांच्या या मर्यादामुळे बरीचशी माहिती अपुरी राहते. उदा. जिल्हा कुटुंबात वांगल्या प्रकारची वागणूक दिली जात नसेल तर त्याबद्दल त्या विशेष माहिती देत नाहीत.

२) स्त्री शेतमजूराना कुटुंबाचा अभ्यास करताना आपणही एक मर्यादा पडते ती म्हणजे कुटुंबाचे उत्पन्न, खर्च, उपभोग, याबाबतीत पुरेशी व अचूक माहिती शेतमजूर सांगू शकत नाहीत. कारण शेतमजूराना अनियमितपणे काम मिळत असल्याने व उत्पन्न खर्चाची नोंद ठेवण्याची अजिबात सवय नसल्यामुळे त्याविषयी माहिती मिळविताना मर्यादा पडतात.

स्त्री शीतमजुराचे कामाचे तास मोजतानाही मर्यादा पडते. ती म्हणजे कामाचे तास केव्हापासून केव्हापर्यंत मोजावयाचे. त्यांच्या घरातून बाहेर पडल्यापासून ते परत घरापर्यंत यावयाच्या वेळेचा समावेश कामाच्या तासात करावयाचा की प्रत्यक्षा काम सुरु झाल्यापासून काम संपेपर्यंतच्या वेळेचा विचार करावयाचा ? याठिकाणी प्रत्यक्षा कामाचे तास विचारात घेतले आहेत.

.....

प्रकरण पहिले

संदर्भ ग्रंथ
=====

- १) सौ. योजना जुगळे - शिरोळ तालुक्यातील स्त्री शेतमजुरांचे वेतन आणि संबंधित समस्या. एम्.फिन्.प्रबंध पान नं. ४७, शिवाजी विद्यापीठ, १९९०.
- २) लेबर ब्युरो, मिनिस्ट्री ऑफ लेबर, गव्हर्नमेंट ऑफ इंडिया. - अॅग्रिकल्चरल लेबर इन इंडिया "रिपोर्ट ऑफ फर्स्ट ऑल इंडिया लेबर इन्क्वायरी १९५०-५१.
- ३) लेबर -"- - अॅग्रिकल्चरल लेबर इन इंडिया रिपोर्ट ऑफ सेकंड ऑल इंडिया लेबर इन्क्वायरी १९५६-५७. इन्टेनसिबल सर्व्हे व्हाल्यूम १, पृष्ठ ३७.
- ४) गव्हर्नमेंट ऑफ महाराष्ट्र - इन्टिग्रेटेड एरिया डेव्हलपमेंट स्कीम फॉर स्मॉल अॅग्रिकल्चरल अँड को-ऑपरेटिव्ह व्हायटमेंट बॉम्बे. पब्लिश अँड अॅग्रिकल्चरल लेबर्स बॉम्बे, सप्लीमेंटरी पॉम्प्लेट २, १९६६, पृष्ठे ९२-९३.
- ५) डॉ. रवींद्र दोशी - व्हिक्सनशील भारत, जानेवारी १९८१, पान नं. १४५.
- ६) प्रा. ज.फा. पाटील - अर्थशास्त्रीय संशोधनाची तोडोव्ह, प्रा. के.जी. पठाण कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, १९७९, प्रा. पी.जे. ताम्हणकर पान नं. ७७ ते ११८.

.....